

مفهوم‌شناسی «اراده» در روان‌شناسی و تناظریابی آن در منابع اسلامی

ghandizadeh.majid@gmail.com

مجید قندی‌زاده / کارشناس ارشد مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی

محمد رضا جهانگیرزاده / استادیار روان‌شناسی عمومی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

jahangirzademr@gmail.com

orcid.org/0000-0003-4274-3745

 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۱۶ - پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۳

چکیده

قدمت مفهوم «اراده» در متون فلسفی و دینی را می‌توان قریب پانصد سال قبل از میلاد مسیح دانست، لیکن ورود این مفهوم به دنیای روان‌شناسی نوین، با تغییر و تحولاتی روبه‌رو گردید. از این رو پژوهش حاضر با هدف «مفهوم‌شناسی اراده در گستره دانش روان‌شناسی و تناظریابی آن در منابع اسلامی» شکل گرفت. بدین منظور، در گام اول، «اراده» در روان‌شناسی و مفاهیم متناظر با آن در منابع اسلامی با استفاده از روش معناشناسی زبانی مفهوم‌شناسی شد و در گام دوم، میزان مطابقت این مفاهیم با «اراده» در منابع اسلامی با استفاده از روش «توصیفی» زمینه‌یابی و بررسی گردید. نتایج یافته‌های پژوهش نشان داد: حوزه معنایی «اراده» در لغت و روان‌شناسی با مؤلفه‌هایی همچون «توانایی روانی، کشش هشیارانه، توانمندی رفتاری، تصمیم‌گیری، مهار خود و رفتار هوشمند» مشخص می‌شود. مفاهیم متناظر با حوزه معنایی «اراده» در لغت و روان‌شناسی، واژگانی از جمله «اراده، طلب، اختیار، رغبت، میل، شوق، شهوة، محبه، وُد، تمّی، انتخاب، مشیت، عزم، صبر، حزم، صریحه، قصد، تحری، نیت، اِمعّه، المنزعه، الهوی، الاصرار، نکث، اِهمال، جزم، هم، ابتغاء، قضاء، قدرت، عطفه و تصمیم» در منابع اسلامی شناسایی شد. نتایج پژوهش در گام دوم نشان داد: مفاهیم «وُد، حزم، اِمعّه، المنزعه، نکث، اِهمال، قضاء، قدرت، عطفه و تصمیم» با میزان شاخص روایی محتوایی (CVI) ۰/۶۲۵، ۰/۶۲۵، ۰/۶۲۵، ۰/۷۵، ۰/۶۲۵، ۰/۵، ۰/۵، ۰/۶۲۵، ۰/۵ و ۰/۷۵ حذف و ۲۲ مفهوم دیگر از قرابت مطلوب با اراده در منابع اسلامی برخوردارند.

کلیدواژه‌ها: اراده، مفهوم‌شناسی، روان‌شناسی، منابع اسلامی.

«اراده» از جمله مفاهیمی است که قدمت دیرینه‌ای در متون فلسفی و دینی دارد، تا جایی که می‌توان ریشه آن را - دست کم - در پانصد سال قبل از میلاد مسیح جست‌وجو کرد (موسوی خمینی، ۱۳۶۲، ص ۶). این مفهوم در قالب اشعار، قصاید و داستان‌های حماسی از قبل از اسلام مطرح بوده است (بوعمران، ۱۳۸۲، ص ۱۶).

وجود اراده در انسان، بدیهی است و نیاز به اثبات ندارد؛ زیرا هرکس در درون خود، آن را با علم حضوری که خطاناپذیر است، می‌یابد (طوسی، ۱۳۵۸، ص ۱۰۴؛ معتزلی، ۱۴۲۲ق، ص ۲۹۲؛ صدرالمآلهین، ۱۴۲۸ق، ج ۶ ص ۲۸۵). چون شناخت ماهیت اراده مسئله‌ای غامض است، اختلاف نظرهای زیادی در ارائه تعریف آن صورت گرفته است، تا جایی که صدرالمآلهین می‌گوید: با اینکه «اراده» نزد عقل واضح و روشن است و با امور دیگر مشتبه نمی‌شود، اما تعبیری که بتواند تمامی حقیقت آن را دربر گیرد، ممکن نیست و کار مشکلی است (صدرالمآلهین، ۱۴۲۸ق، ج ۴، ص ۱۱۳).

ورود مفهوم «اراده» به دنیای روان‌شناسی نوین با تعبیر و تحولاتی روبه‌رو شد. گرچه کنش‌گرایانی نظیر ویلیام جیمز به طرح موضوع اراده در میان مباحث خود پرداختند، اما از سوی دیگر، فروید که رویکرد «روان‌تحلیلی» را بنا نهاد، رفتارهای انسان را نشئت‌گرفته از اراده نمی‌دانست. بر همین اساس، وی مفهوم «سائق» را جایگزین «اراده» کرد (مارشال ریو، ۱۳۸۶، ص ۲۸) و باور داشت که بیشتر رفتارهای انسان به جای آنکه تحت تأثیر اهداف کنونی وی باشند، توسط گذشته تعیین می‌شوند (فیست و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۹۳).

اسکینر نیز که از رفتارگرایان رادیکال بود، به اتهام «غیرعلمی بودن»، موضوع اراده را رد کرد (میشل و آیدوک، ۲۰۰۴، ص ۹۹). وی معتقد بود: رفتار انسان از عمل ارادی ناشی نمی‌شود، بلکه مانند هر پدیده قابل مشاهده‌ای به صورت قانونمند تعیین می‌گردد (فیست و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۶۷۴).

رولو می‌معتقد است: توجه فروید به مسئله «غریزه» و تبیین رفتارهای انسان بر اساس آرزوها و سائق‌ها منجر به تضعیف اراده و قدرت تصمیم‌گیری و کم‌پها شدن حس مسئولیت فردی شد (می، ۱۳۹۵، ص ۲۳۲ و ۲۳۳). وی معتقد است: در دهه‌های اخیر، گرایش به جبرگرایی همه‌گیر شده است تا انسان مجاب شود که موضوعی درمانده و از کار افتاده است (همان، ص ۲۳۵).

علاوه بر می، روان‌شناسان دیگری (نظیر آدلر، اریک فروم، موری، مزلو و کیلی) از «اراده» سخن به میان آورده‌اند (امیری، ۱۳۹۶، ص ۱۳۶). همان‌گونه که مشاهده می‌شود، بحث از «اراده» ابتدا در میان مباحث فلسفی ظهور و رشد داشته، اما بعد از تأسیس روان‌شناسی در سال ۱۸۷۹م، پژوهش‌های گسترده‌ای درباره «اراده» و مفاهیم هم‌افق با آن در روان‌شناسی صورت گرفته است؛ مفاهیم نوظهوری همچون «خودکنترلی» (ویبر، ۲۰۱۲؛ مایکل، شودا و پیک، ۱۹۸۸)؛ «خودتنظیمی» (واس و بامیستر، ۲۰۰۴؛ گایلوت و همکاران،

۲۰۰۷؛ پیرز و چنی، ۲۰۰۴)، «خودکارآمدی» (بندورا، ۱۹۹۱؛ میزو، ۲۰۰۴)، «خودمدیریتی» (کانفر و کارولی، ۱۹۷۲)، «خودآموزشی» (مایکن بام، ۱۹۸۵) و «خوددستوری» (بنابو و تیروول، ۲۰۰۱) - که عمدتاً در رویکرد «شناختی» مطرح شده‌اند - هریک به نحوی در پی تبیین مفهوم «اراده» بوده‌اند، اما هیچ‌یک به صورت مستقیم به الگوبرداری اراده نپرداخته‌اند.

سخن از اراده در میان منابع اسلامی نیز به‌وفور یافت می‌شود، لیکن نه به صورت دلالت‌مطابقی، بلکه به صورت دلالت‌مطابقی و تضمینی. برای مثال، خداوند متعال در قرآن کریم منشأ عمل انسان را «شاکله» او معرفی می‌کند (اسراء: ۸۴) و از سوی دیگر تغییر سرنوشت افراد را در گرو خواست و اراده آنها می‌داند (رعد: ۱۱). این نشان می‌دهد که انسان با اراده خود شاکله‌اش را می‌سازد و شاکله نیز مبنای شکل‌گیری رفتارهای اختیاری انسان می‌شود.

همچنین خداوند متعلق اراده انسان را برای رسیدن به کمال مشخص کرده است: اراده آخرت (آل عمران: ۱۴۵)، اراده اصلاح امور (نساء: ۳۵)، اراده پاکدامنی (نور: ۳۳)، اراده وجه‌الله (انعام: ۵۲)، اراده عزت (فاطر: ۱۰)، اراده یادآوری نعمات الهی (فرقان: ۶۲).

از سوی دیگر خداوند متعال اراده بعضی از امور را از طرف انسان، ناپسند می‌داند. برای مثال، اراده خاموش کردن نور خداوند در روی زمین (توبه: ۳۲)، اراده نیرنگ به پیامبر و خیانت به او (انبیاء: ۷۰)، اراده رویگردانی از یاد خدا (نجم: ۲۹)، اراده پیروی از شهوات (نساء: ۲۷)، اراده گمراهی مؤمنان و انحراف آنها از مسیر حق (نساء: ۴۴)، اراده تحریف کلام خدا (فتح: ۱۵)، اراده ظلم و کجروی (حج: ۲۵)، اراده فرار از جنگ (احزاب: ۱۳)، و اراده حلول غضب پروردگار (طه: ۸۶) از مواردی است که می‌توان به‌عنوان مصادیقی از اراده ناپسند در قرآن کریم ذکر کرد.

در منابع اسلامی می‌توان عواملی را شناسایی کرد که سبب شکل‌گیری اراده می‌شود. امیرمؤمنان علی علیه السلام در خصوص رابطه علم و اراده می‌فرماید: «اراده و تصمیم بستگی به اندازه اندیشه دارد». ایشان در روایتی دیگر می‌فرمایند: «قصدها را از اراده جازم، با خوشگذرانی و عیش و نوش و هوا و هوس جمع نمی‌شود» (نهج‌البلاغه، ۱۴۱۴ق، ص ۳۵۹).

این گستردگی دیدگاه در باب مفهوم «اراده» و تغییر ماهیت آن در طول تاریخ شکل‌گیری روان‌شناسی علمی، پژوهشگر را بر آن داشت تا تغییر و تحولات رخ داده در باب مفهوم اراده در گستره دانش روان‌شناسی را رصد کرده، شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در دیدگاه‌ها و رویکردهای مختلف روان‌شناسی را شناسایی کند.

از سوی دیگر برای مفهوم‌سازی و شناسایی مؤلفه‌های پیش‌بینی، فرایندی و پیامدی اراده براساس منابع اسلامی، لازم است مفاهیم متناظر با اراده در منابع اسلامی شناسایی شود تا توسط آنها در پژوهش‌های بعدی

اراده براساس منابع اسلامی الگوسازی گردد؛ زیرا نخستین مرحله در مفهوم‌سازی و تعریف یک مفهوم، شناسایی واژگان ناظر به آن مفاهیم است. تا جایی که محقق جست‌وجو کرده، تحقیقات گذشته به مفهوم‌سازی اراده براساس منابع اسلامی نپرداخته‌اند، در حالی که به نظر می‌رسد منابع اسلامی بر مفهوم «اراده» در قالب واژه‌هایی همچون «عزم، همت، قدرت، رغبت، میل، هوی، طلب، اختیار، انتخاب و شهوت» که وجه مشترک آنها گرایش به انجام یا ترک کاری است، مدنظر قرار گرفته است.

همان‌گونه که گذشت، پیشینه تحقیقات درخصوص اراده حاکی از کمبود مجموعه‌ای از مفاهیم مشیر به اراده در منابع اسلامی است که ارتباط آن با اراده در اصطلاح روان‌شناسی تبیین شده و به تأیید کارشناسان رسیده باشد. این مجموعه از مفاهیم، زمینه را برای گردآوری داده‌های قرآنی و روایی در جهت تجزیه و تحلیل آنها درباره پژوهش‌های اسلامی مرتبط با اراده فراهم می‌کند. بنابراین سؤال اصلی این پژوهش آن است که اراده در روان‌شناسی چیست و چه مؤلفه‌های اساسی دارد؟ پس از آن، در منابع اسلامی چه تعداد مفاهیم مرتبط با اراده می‌توان استخراج کرد و این مفاهیم کدامند؟

روش پژوهش

در زمینه مفهوم‌شناسی «اراده» در روان‌شناسی و شناسایی و استخراج مفاهیم مشیر به آن براساس منابع اسلامی (قرآن و روایات)، از روش «معناشناسی زبانی» استفاده شد. در مطالعات واژگانی، یکی از نظریه‌های کارآمد نظریه «حوزه‌های معنایی» است (وندربلاس، ۲۰۰۸) که هدف آن رسیدن به درک عمیق‌تری از واژه‌ها و چگونگی ارتباط بین آنها با یکدیگر است (اولمن، ۱۹۷۲؛ شجاعی و همکاران، ۱۳۹۳، به نقل از: مختار عمر، ۱۳۸۵).

مطابق این نظریه اشتراک در یک ویژگی می‌تواند عاملی برای طبقه‌بندی واژه‌ها در یک حوزه معنایی باشد. بر این اساس روابط معنایی بین واژه‌ها از نظر شمول معنایی، هم‌معنایی و تقابلی معنایی با استفاده از اصول معناشناسی زبانی بررسی و در نتیجه، مفاهیم و واژه‌های مترادف، متضاد، عام و خاص، اصلی و فرعی، همگرا و واگرا، تک‌کانونی و چندکانونی از همدیگر متمایز می‌شود (شجاعی و همکاران، ۱۳۹۳).

جامعه متنی پژوهش در بخش تشکیل حوزه معنایی اراده

در این بخش از تعاریف لغوی، اصطلاحی و الگوهای مفهومی «اراده» استفاده شد. جامعه متنی این پژوهش را متون کتب لغت انگلیسی، عربی و فارسی و کتاب‌ها و مقالات تخصصی روان‌شناسی انگلیسی‌زبان از سال ۱۹۲۰ تا ۲۰۲۲ تشکیل می‌دهند که به تعریف و نظریه‌پردازی در حوزه «اراده» پرداخته‌اند.

جامعه آماری پژوهش در بررسی روایی محتوایی

در این بخش، از کارشناسان خبره که در حیطه فهم و استنباط منابع اسلامی و رشته «روان‌شناسی» آگاه و نسبتاً در یک سطح باشند، استفاده شد. بر همین اساس کارشناسان این پژوهش در تحصیلات حوزوی در سطح سوم یا چهارم مشغول به تحصیل یا فارغ‌التحصیل بودند و در تحصیلات دانشگاهی روان‌شناسی، مدرک تخصصی دکتری داشتند.

نمونه‌گیری

در این پژوهش، نمونه‌گیری در بخش جمع‌آوری داده، به صورت «غیرتصادفی و هدفمند» بود. از این رو برخی از تعاریف لغوی، اصطلاحی و نظریه‌های اراده به صورت هدفمند از میان کتاب‌ها و مقالات انتخاب و بررسی گردید. در بخش «بررسی روایی محتوایی» براساس روش «نمونه‌گیری هدفمند»، هفت متخصص علوم انسانی و روان‌شناسی انتخاب شدند. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی گروه نمونه در جدول (۱) نشان داده شده است.

جدول ۱: ویژگی‌های جمعیت‌شناختی گروه نمونه در بررسی روایی محتوایی (n=۸)

ویژگی	وضعیت	تعداد	درصد
سطح تحصیلات حوزوی	سطح چهارم	۸	۱۰۰
سطح تحصیلات دانشگاهی	دکتری	۸	۱۰۰
رتبه علمی	استادیار	۵	۶۲.۵
	پژوهشگر پایه ۲	۳	۳۷.۵

یافته‌ها

تشکیل حوزه معنایی «اراده»

در اولین گام برای مفهوم‌شناسی «اراده»، واحد تحلیل تشکیل شد. در این زمینه برای جمع‌آوری واژگان و مفاهیمی که از ویژگی‌های مرتبط با اراده حکایت دارند، از نظریه «حوزه معنایی» استفاده شد. بدین‌روی حوزه معنایی و مرزبندی ویژگی‌های مرتبط با اراده از طریق کتب لغت و مؤلفه‌های اراده در روان‌شناسی تشکیل گردید و پس از آن واژگان مرتبط با استفاده از اصول تبعی معناشناسی زبانی در روش حوزه‌های معنایی، از جمله هم‌معنایی، چندمعنایی، حوزه واژگانی و شمول معنایی جمع‌آوری شد.

حوزه معنایی «اراده» در لغت

پس از بررسی کتب لغت انگلیسی و فارسی درباره «Will» و «اراده» به بررسی حوزه معنایی این مفهوم پرداخته شد. جدول (۲) نتایج مربوط به واژگان و مفاهیم این حوزه را نشان می‌دهد.

جدول ۲: حوزه معنایی «اراده» در لغتنامه‌ها

منبع	جمع‌بندی	مؤلفه‌ها و عناصر	معانی	عبارت	لغتنامه
البلعکی و البلعکی، ۲۰۰۸: ص ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶	معانی اصلی will و volition در زبان عربی، «اراده، رغبت، میل، شهوت، عزم، مشیت، تصمیم و هوی» است.	۱. گرایش ۲. خواست ۳. اراده و تصمیم	۱. میل ۲. رغبة ۳. شهوة ۴. هوی ۵. عزم ۶. تصمیم ۷. ارادة ۸. مشیة	Will	انگلیسی - عربی
			۱. انجام کاری از روی اختیار و رضایت نفس ۲. فعل ارادی	۱. طوعاً ۲. اختیاراً ۳. عن رضی ۴. ارادی	
حق‌شناس و همکاران، ۲۰۰۵: ص ۱۸۶ و ۱۹۳	از مهم‌ترین معانی will و volition در لغتنامه‌های فارسی، «اراده، اختیار، خواست، میل، تمایل، نیت، مشیت، خواست و عزم» است.	۱. اراده و عزم ۲. میل ۳. گرایش ۴. نیت ۵. خواست	۱. اراده ۲. خواست ۳. میل ۴. تمایل ۵. نیت ۶. مشیت ۷. خواست ۸. عزم	Will	انگلیسی - فارسی
			۱. اراده ۲. خواست ۳. اختیار	۱. اراده ۲. اختیار ۳. خواست	
آریان‌پور، ۱۳۸۴	از مجموع معانی به‌دست‌آمده از طریق ترجمه فارسی به انگلیسی و توضیحات لغتنامه‌های انگلیسی به انگلیسی واژه‌های ذیل به‌دست آمد:	۱. تصمیم ۲. قصد ۳. عزم، نیت ۴. اراده ۵. خواست ۶. نیروی اراده، تصمیم جدی	1. decision 2. purpose 3. resoluteness 4. resolution 5. resolve 6. volition 7. will 8. willpower	اراده	فارسی - انگلیسی
https://www.merriam-webster.com/dictionary/will	Experience mental power wishing choose desiring intending want determination decided سپس در گام دوم، برای یافتن معادل این اصطلاحات در زبان عربی، از لغتنامه المورد الحديث (البلعکی و البلعکی، ۲۰۰۸) استفاده شد و نتایج در جدول ۲-۴ ذکر شد.	۱. عمل به یک میل ۲. فرایند یک میل ۳. تجربه یک میل ۴. اراده و خواست ۵. قدرت ذهنی که خودش را به صورت آرزو کردن، انتخاب کردن، خواستن و قصد کردن نشان می‌دهد. ۴. تمایل به انجام یک کار بر اساس اهداف و اصول. ۵. قدرت کنترل بر اعمال یا احساسات خود.	1. the act, process, or experience of willing 2. Volition 3. mental powers manifested as wishing, choosing, desiring, or intending. 4. a disposition to act according to principles or ends. 5. the power of control over one's own actions or emotions.	Will	انگلیسی - انگلیسی

<p>https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/will_3</p>		<p>۱. قدرت ذهنی برای انجام کار ۲. آنچه قصد می‌شود. ۳. آنچه دوست دارد اتفاق بیفتد. ۴. توانایی کنترل افکار و اعمال خود به منظور دستیابی به خواسته‌ها. ۴. احساس عزم قوی برای انجام کاری.</p>	<p>1. to use the power of your mind to do something or to make something happen. 2. to intend or want something to happen. 3. the ability to control your thoughts and actions in order to achieve what you want to do; a feeling of strong determination to do something that you want to do.</p>		
<p>https://www.ldoceonline.com/dictionary/will</p>		<p>تصمیم بر انجام یک کار، ولو دشوار</p>	<p>determination to do something that you have decided to do, even if this is difficult.</p>		

مطابق جدول (۲) حوزه معنایی «اراده» در کتب لغت انگلیسی - عربی با مواردی از جمله: ۱. گرایش؛ ۲. نیت، خواست و اختیار؛ ۳. عزم، اراده و تصمیم؛ ۴. انجام کار از روی اختیار و رضایت نفس مشخص می‌شود. بر این اساس، حوزه واژگانی مربوط به اراده شامل میل، نیت، اختیار، عزم، اراده، تصمیم و اختیار است. در مرحله بعد، به منظور یافتن معادل عربی برای اصطلاحاتی از جمله Experience, wishing mental power, choose, wanting, intending, desiring, determination, decided که از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مفاهیم در حوزه معنایی اراده هستند، به لغتنامه *المورد الکبیر* (البعلبکی و البعلبکی، ۲۰۰۸) مراجعه شد که نتایج آن در جدول (۳) ارائه شده است.

جدول ۳: معادل عربی کلیدواژه‌های «اراده» در لغتنامه‌های انگلیسی

منبع	معانی به زبان عربی	واژه لاتین
العلبکی و العلبکی، ۲۰۰۸، ص ۲۲۰	مختار، مصطفی	Choosen
همان، ص ۳۳۴	رغبه، الشهوه، طلب، امنیه، یشاء	Desiring
همان، ص ۳۱۹	یقضی بحکم، واضح، محدد	Decided
همان، ص ۳۳۶	الفصل فی نزاع، حکم، عزم، عقد النیه علی امر، تصمیم، ثبات فی العزم	determination
همان، ص ۴۱۷	تجربه، اختبار، يتعلم بالاختبار	Experience
همان، ص ۵۹۹	ینوی، یعتزم، یعنی، یقصد، یرید	Intend
همان، ص ۷۱۷	قدره عقلیه، ذهنیه، فکریه، روحیه	mental power
همان، ص ۱۳۲۷	یرید، یرغب فیہ، يتطلب، یشاء،	want
همان، ص ۱۳۵۹	تمنّ، رغبه، معتقد بقدرته علی تحقیق الأمنیات	wishing

مطابق جدول (۳) نیز مفاهیمی همچون، میل، رغبت، اختیار، طلب، شهوت، تمنی، عزم، تصمیم، مشیه، نیه و قصد حوزه واژگانی اراده را تشکیل می‌دهند.

حوزه معنایی «اراده» در روان‌شناسی

برای دستیابی به مفهوم «اراده» در روان‌شناسی، تعاریف و نظریه‌های ضمنی و صریح و الگوهای علمی اراده تحلیل و بررسی گردید. بدین‌منظور واژه‌های «will»، «volition»، «voluntary» به‌منزله کلیدواژه در عناوین و چکیده مقالات و کتاب‌های نمایه شده در پایگاه‌های Google scholar، Scopus، PubMed و Science Direct و کتب تخصصی اصطلاح‌شناسی روان‌شناسی جست‌وجو گردید. نتایج به‌دست‌آمده با دو ملاک ارتباط موضوعی با روان‌شناسی و در دسترس بودن، غربالگری گردید و سپس به صورت هدفمند از میان آنها، تعاریف «اراده» استخراج شد. از بررسی نظریه‌ها و تعاریف «اراده» در روان‌شناسی، واژگان و مفاهیم ذیل در حوزه معنایی اراده به‌دست آمد که نتایج آن در جدول (۴) نشان داده شده است.

جدول ۴: حوزه معنایی «اراده» در روان‌شناسی

ابعاد	مؤلفه	عناصر تعریف	منبع
بُعد شناختی	توانایی روانی	- استعداد ذهنی برای انتخاب آگاهانه - کنترل عمدی افکار - پیش‌بینی پیامد احتمالی - سازماندهی خود	فرانک برونو، ۱۳۸۴، ص ۳۶؛ ساعتچی، ۱۳۹۳؛ کراس و میشل، ۲۰۱۰؛ بوئزه و آردیلا، ۱۳۹۹، ص ۵۰۸؛ می، ۱۳۹۵، ص ۲۷۶.
بُعد هیجانی	میل و گرایش	- تمایل انسان به اموری که در محدوده توانایی اوست. - کشش هشیارانه	کراس و میشل، ۲۰۱۰؛ مایکل، شودا و پیک، ۱۹۸۸.

ابعاد	مؤلفه	عناصر تعریف	منبع
بُعد رفتاری	مهار خود	- خویشتنداری - توانایی مهار تعددی احساسات - مقاومت در برابر وسوسه پاداش فوری	جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۸۳۴؛ ربر و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۰۳۵.
	توانمندی	- ظرفیت و توانایی انتخاب و تعیین رفتار - توانایی درونی و شخصی برای تعیین آزادانه - توان پایداری برای عمل کردن - توان مهار تعددی کنش‌ها	جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۸۳۴؛ ساعتچی، ۱۳۹۳؛ ساسون، ۲۰۰۹؛ کراس و میشل، ۲۰۱۰؛ ورتنبورک و همکاران، ۲۰۰۸؛ پیاژه به نقل از: نیمیک و همکاران، ۲۰۱۰.
	تصمیم‌گیری	- تصمیم‌گیری برای انجام عملی خاص - تصمیم برای انجام یا ترک رفتار - تصمیم هشیارانه	
	رفتار هوشمند	- ارائه پاسخ پویا - به عهده گرفتن اعمال خاص به منظور مقاومت در تعقیب یک هدف یا فعالیت - رفتار هوشمندانه و هدفمند - رفتار بر اساس افکار اخلاقی	

براساس جدول (۴) حوزه معنایی «اراده» در متون روان‌شناسی معاصر با این موارد مشخص می‌شود:

- توانایی روانی؛ که دارای دو بعد «مهار» و «سازماندهی» است. بُعد «پایش فکر» شامل مهار افکار غیرهدفمند و بعد «ساختار» شامل سازماندهی ساختار روانی انسان در جهت انجام رفتار هوشمند است.
- مهار خود؛ مؤلفه‌های این بعد از اراده شامل خویشتنداری، توانایی مهار تعددی احساسات و مقاومت در برابر وسوسه پاداش فوری است.
- میل و گرایش که شامل مؤلفه‌های گرایش به انجام اعمال در محدوده توانایی و کنش هشیارانه است. بنابراین اراده صرفاً در مرحله «شناخت» و «رفتار» نیست، بلکه در مرحله هیجانات و مهار آنها نیز مطرح است.
- بعد رفتاری که شامل توانمندی‌های رفتاری (نظیر توانایی انتخاب رفتار، توانایی تعیین آزادانه آن، توان پایداری و مقاومت در عمل انتخاب‌شده و توانایی مهار تعددی کنش‌ها در پاسخ به محرک‌های پیرامون) است.
- رفتار فرد دارای اراده در مرحله تصمیم‌گیری و رفتار هوشمندانه نیز خود را در قالب مؤلفه‌های تصمیم برای انجام یا ترک یک رفتار و تصمیم در جهت انجام یک رفتار خاص و همچنین ارائه پاسخ پویا، به عهده گرفتن اعمال خاص به منظور مقاومت در تعقیب یک هدف و رفتار براساس افکار اخلاقی را دربر می‌گیرد.

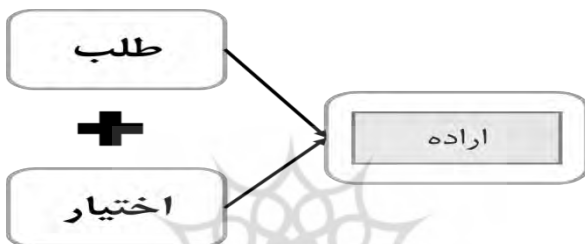
جدول ۵: روایی محتوای مفاهيم مشير به اراده در منابع اسلامی

وضعیت	CVI	کارشناس مخالف		کارشناس موافق		مفهوم	ردیف
		گزینه ۱	گزینه ۲	گزینه ۳	گزینه ۴		
تأیید	۱	-	-	-	۸	اراده	۱
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۵	۲	طلب	۲
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۲	۵	اختیار	۳
تأیید	۱	-	-	۱	۷	رغبت	۴
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	-	۷	میل	۵
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۱	۶	شوق	۶
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۴	۳	شهوه	۷
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۵	۲	محبّه	۸
رد	۰.۶۲۵	۱	۲	۴	۱	وُد	۹
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۵	۲	تمنی	۱۰
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۳	۴	انتخاب	۱۱
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۳	۴	مشيه	۱۲
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۱	۶	عزم	۱۳
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۳	۴	صبر	۱۴
رد	۰.۶۲۵	۱	۲	۲	۳	حزم	۱۵
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۴	۳	صریمه	۱۶
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	-	۷	قصد	۱۷
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۲	۵	تحرّی	۱۸
تأیید	۱	-	-	۵	۳	نيه	۱۹
رد	۰.۶۲۵	-	۳	۴	۱	إمّعه	۲۰
رد	۰.۷۵	-	۲	۲	۴	المنزعه	۲۱
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۳	۴	الهوی	۲۲
تأیید	۱	-	-	۴	۴	الاصرار	۲۳
رد	۰.۶۲۵	۲	۱	۳	۲	نکت	۲۴
رد	۰.۵	۲	۲	۲	۲	إهمال	۲۵
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۲	۵	حزم	۲۶
تأیید	۰.۸۷۵	۱	-	۳	۴	هم	۲۷
تأیید	۰.۸۷۵	-	۱	۳	۴	ابتغاء	۲۸
رد	۰.۵	۲	۲	۲	۲	قضاء	۲۹
رد	۰.۶۲۵	۲	۱	۱	۴	قدره	۳۰
رد	۰.۵	۲	۳	۳	۱	عطوفه	۳۱
رد	۰.۷۵	-	۲	۱	۵	تصميم	۳۲

تشکیل شده است (فیومی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۴۵): جزء اول آن «طلب» به معنای تلاش فعالانه برای یافتن چیزی یا رسیدن به چیزی است، و جزء دیگر آن نیز «اختیار» به معنای انتخاب چیزی است بعد از آنکه توجه و قصد فرد به آن تعلق گرفته باشد.

از سوی دیگر، براساس تعریف ارائه‌شده از مفهوم «مشیت» روشن می‌شود که «اراده» و «مشیت» به یک معنا هستند (جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۲، ص ۴۷۸؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۱۰). از این رو واژه «اراده» بیانگر واژه «مشیت» نیز هست. بنابراین «اراده» از دو مؤلفه فرایندی «طلب» و «اختیار» تشکیل شده است که می‌توان آن را در شکل (۲) مشاهده کرد.

شکل ۲: تحلیل اراده براساس دو مؤلفه «طلب» و «اختیار»

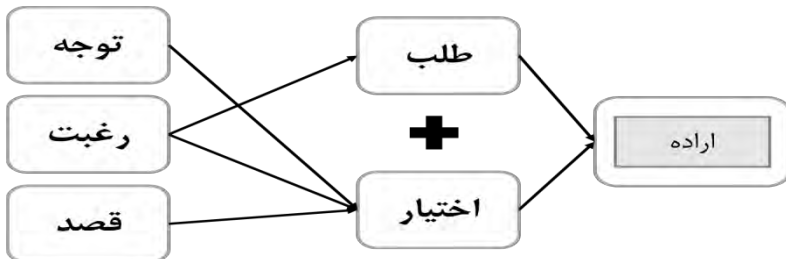
از تحلیل واژه «طلب» روشن می‌شود که امری بسیط است به معنای تلاش زیاد (الطَّلَبُ: محاولة وجدان الشيء) در جهت یافتن امری، چه مادی و چه معنوی: «الطَّلَبُ: الفحص عن وجود الشيء، عينا كان أو معنى» (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۴۳۰؛ صاحب‌بن‌عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۱۷۹؛ راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ص ۵۲۲).

اما واژه «اختیار»، خود مرکب و دربرگیرنده توجه، رغبت و قصد است (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۳، ص ۱۷۶؛ ج ۹، ص ۲۲۸).

از سوی دیگر یکی از معنایی «رغبت» طلب الشيء است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۴۱۵). بنابراین رغبت سبب طلب می‌شود.

ماحصل روابط ذکرشده بین مفاهیم «اراده»، «توجه»، «رغبت»، «قصد»، «طلب» و «اختیار» را در شکل (۳) می‌توان مشاهده کرد.

شکل ۳: روابط بین مفاهیم «اراده»، «توجه»، «رغبت»، «قصد»، «طلب» و «اختیار»

با توجه به آنکه «رغبت» به معنای میل اکید است (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص ۱۷۶) و اختلاف بین میل، رغبت و شوق، در شدت و ضعف است (همان، ص ۱۶۷)، بنابراین مفاهیم «میل»، «شوق» و «رغبت» را در یک راستا در نظر می‌گیریم.

«شهوت» نیز میل به چیزهایی است که برای انسان لذت‌بخش بوده، موافق طبع وی باشد (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص ۱۷۶). بنابراین همچون میل که می‌تواند منجر به اراده شود، شهوت نیز می‌تواند سبب رغبت، اختیار و در نهایت، اراده شود.

مفاهیم «محبت» و «وُد» نیز به معنای میل است و در همان دسته‌بندی قرار می‌گیرد (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۲، ص ۱۵۲؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۷۶). مفهوم «انتخاب» به معنای «اختیار» است و ذیل آن قرار می‌گیرد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۶۹). مفهوم «مشیت» (جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۵۸، ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۰۳) و «عزم» (جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۵، ص ۱۹۸۵) نیز به معنای «اراده» است و تحت همان مفهوم دسته‌بندی می‌شود.

مفهوم «صبر» به معنای امساک است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ص ۴۷۴)؛ یعنی گاهی «میل» به «رغبت» تبدیل می‌شود و به دنبال آن «اختیار» و «طلب» ایجاد می‌گردد؛ اما از سوی دیگر یک میل دیگر می‌تواند رغبتی دیگر ایجاد کند. از این‌رو علت «اختیار» و «طلب» دیگری شده، در نتیجه اراده دیگری تولید می‌کند و این دو با یکدیگر تراحم کرده، قبلی را کنار می‌زنند. بنابراین «صبر» تحقق پیدا می‌کند. از این‌رو می‌توان گفت: «صبر» نیز نوعی اراده است، لیکن در مقام تراحم با اراده دیگر، که سبب شده اراده قبلی به فعل تبدیل نشود و مانع عملی شدن آن گردیده است.

مفهوم «حزم» نوعی امر شناختی است که به اراده جهت می‌دهد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۳۹)؛ یعنی در مسیر تبدیل میل و رغبت به اراده، یکی از امور شناختی مداخله‌گر است که می‌تواند به امیال جهت دهد. بنابراین نقش واسط بین میل و اراده را ایفا می‌کند.

مفهوم «صریمه» و «هم» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۶۲۰؛ مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۷، ص ۷۶۴) مترادف «عزم» است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ص ۴۸۳) و به معنای دقیق‌تر، تفاوت آن با اراده و عزم در آن است که صاحب همت به مقدمات فعلی که قصد انجام آن را کرده، وارد شده است (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۱۱، ص ۳۱۲).

همچنین «اصرار» نیز به معنای «عزم» است (ابن‌فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۲۸۲). بنابراین با «اراده» و «عزم» در یک حوزه مفهومی قرار می‌گیرند. مفهوم «تحرّی» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۱۷۳ و ۱۷۴)، «قصد» و «تیت» نیز هر دو در یک حوزه مفهومی قرار می‌گیرند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۳۹۴) و خود عامل شکل‌گیری اختیار و در نتیجه اراده هستند.

مفهوم «هوی» اشاره به شهواتی دارد که انسان را به سمت امور پست سوق می‌دهد (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۳۰۰). از این‌رو در حوزه مفهومی «شهوت» و «میل» قرار می‌گیرد.

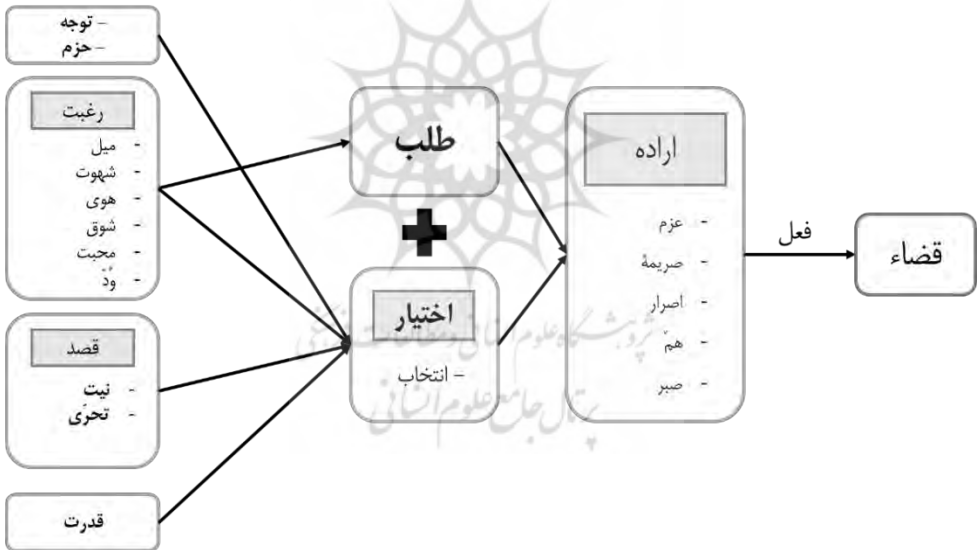
مفهوم «امعه» و «نکت» از معنای متضاد با «اراده» استخراج شده است و به افرادی اشاره دارد که اراد خود را نقض می‌کنند و هر بار بر یک نظر و یک عقیده ظاهر می‌شوند (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص ۳۱۵).

مفهوم «قضاء» اشاره به آن چیزی دارد که بعد از اراده صورت می‌گیرد و در حقیقت به تحقق فعلی آن اشاره دارد؛ یعنی اراده تحقق پیدا می‌کند و قضا صورت می‌گیرد (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص ۳۱۵).

مفهوم «قدرت» نیز اشاره به قوه‌ای دارد که سبب می‌شود فرد بتواند چیزی را اختیار کند. بنابراین در فرض وجود قدرت، اراده مطرح می‌شود و اگر قدرت نباشد، اراده‌ای وجود ندارد (همان، ص ۲۲۸).

براساس آنچه از مفاهیم مشیر به اراده استخراج می‌شود، می‌توان الگوی ذیل را به‌منزله الگوی فرایندی اراده براساس مفاهیم مشیر به اراده استخراج کرد:

شکل ۴: الگوی فرایندی اراده براساس تحلیل مفاهیم مشیر به اراده

براساس نتایج این پژوهش و شناسایی مفاهیم ناظر به «اراده» و همچنین دستیابی به الگوی فرایندی اراده براساس این مفاهیم، پیشنهاد می‌شود: محققان در تحقیقات بعدی با گردآوری مستندات اسلامی در حوزه مفاهیم شناسایی شده، مؤلفه‌های اراده را استخراج کنند و به الگوپردازی اراده براساس منابع اسلامی بپردازند و الگوی به‌دست‌آمده را با الگوی متخذ در این پژوهش مقایسه کنند.

از محدودیت‌های پژوهش حاضر این بود که شناسایی مفاهیم مشیر به اراده در منابع اسلامی، براساس واژگان و مفاهیم مرتبط با حوزه معنایی اراده در روان‌شناسی انجام شد.

منابع

- نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق، تصحیح صبحی صالح، قم، هجرت.
- ابن فارس، احمد بن زکریا، ۱۴۰۴ق، *معجم مقاییس اللغة*، تصحیح عبدالسلام محمد هارون، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، *لسان العرب*، چ سوم، بیروت، دارصادر.
- آریان پور کاشانی، منوچهر، ۱۳۸۴، *فرهنگ همراه پیشرو آریان پور: فارسی - انگلیسی*، تهران، جهان رایانه.
- امیری، لیلا، ۱۳۹۶، *پیش‌بینی علائم اختلال اضطراب فراگیر براساس نیروی اراده، صبر و عدم تحمل بالاتکلیفی با واسطه‌گری ویژگی‌های شخصیت*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی، شیراز، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه شیراز.
- برونو، فرانک، ۱۳۸۴، *فرهنگ توصیفی روانشناسی*، ترجمه فرزانه طاهری و مهشید یاسائی، تهران، ناهید.
- البلعبکی، منیر و منیر رمزی البلعبکی، ۲۰۰۸، *المورد الحدیث: قاموس انکلیزی - عربی حدیث*، بیروت، دارالعلم للملایین.
- بوعمران، ۱۳۸۲، *مسأله اختیار در تفکر اسلامی و پاسخ معتزله به آن*، ترجمه اسماعیل سعادت، تهران، هرمس.
- بوژده، ماریو و روبن آردیلا، ۱۳۹۹، *فلسفه روانشناسی و نقد آن*، ترجمه محمدجواد زارعان و همکاران، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۱، *فرهنگ توصیفی انجمن روانشناسی آمریکا APA*، تهران، ارس.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، ۱۲۷۶ق، *الصحاح*، تصحیح احمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین.
- حق شناس، علی محمد و همکاران، ۲۰۰۵، *فرهنگ معاصر هزاره*، تهران، فرهنگ معاصر.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۳۷۴، *مفردات الفاظ قرآن*، چ دوم، تهران، مرتضوی.
- ربر، آرتور اس و همکاران، ۱۳۹۰، *فرهنگ روانشناسی توصیفی*، ترجمه یوسف کریمی، تهران، رشد.
- ساعتچی، محمود، ۱۳۹۳، *فرهنگ روانشناسی*، تهران، معین.
- شجاعی، محمداصادق و همکاران، ۱۳۹۳، «کاربرد نظریه حوزه‌های معنایی در مطالعات واژگانی ساختار شخصیت بر پایه منابع اسلامی»، *مطالعات اسلام و روانشناسی*، سال هشتم، ش ۱۵، ص ۳۸۷.
- صاحب بن عباد، اسماعیل، ۱۴۱۴ق، *المحیط فی اللغة*، بیروت، عالم الکتب.
- صدرالمثالیین، ۱۴۲۸ق، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعه*، چ دوم، قم، طلیعه نور.
- طریحی، فخرالدین، ۱۳۷۵، *مجمع البحرین*، تصحیح احمد حسینی اشکوری، چ سوم، تهران، مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۵۸، *تمهید الاصول*، ترجمه عبدالحسین مشکوة‌الدین، تهران، انجمن حکمت و فلسفه.
- فتحی آشتیانی، علی و همکاران، ۱۳۹۵، *آزمون‌های روان‌شناختی*، تهران، بعثت.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ق، *کتاب العین*، چ دوم، قم، هجرت.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، ۱۴۱۵ق، *القاموس المحیط*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- فیست، جس و همکاران، ۱۳۹۵، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، ویراست هشتم، تهران، روان.
- فیومی، احمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، *مصباح المنیر*، چ دوم، قم، هجرت.
- مارشال ریو، جان، ۱۳۸۶، *انگیزش و هیجان*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران، ویرایش.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، *تاج العروس من جواهر القاموس*، تصحیح علی شیری، بیروت، دارالفکر.
- مصطفوی، حسن، ۱۴۳۰ق، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، چ سوم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- معتزلی، عبدالجبار، ۱۴۲۲ق، *شرح الاصول الخمسه*، تحقیق احمد بن حسین ابی‌هاشم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- موسوی خمینی، روح‌الله، ۱۳۶۲، *طلب و اراده*، ترجمه احمد فهری، تهران، علمی و فرهنگی.
- می، رولو، ۱۳۹۵، *عشق و اراده*، ترجمه سپیده حبیب، تهران، دانژه.

- Bandura, A., 1991, "Social cognitive theory of self-regulation", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, N. 50, p. 248–287.
- Bénabou Roland and Tirole Jean, 2001, "Willpower and Personal Rules", *Journal of Political Economy*, V. 112(4), p. 848-886.
- Gailliot, M. T., Baumeister, R. F., DeWall, C. N., Maner, J. K., Plant, E. A., Tice, D. M., et al, 2007, "Self-control relies on glucose as a limited energy source: Willpower is more than a metaphor", *Journal of Personality and Social Psychology*, N. 92, p. 325–336.
- Kanfer, F. H., & Karoly, P., 1972, "Self-control: A behavioristic excursion into the lion'sden", *Behavior Therapy*, N. 3, p. 398-416.
- Kross, E., & Mischel, W., 2010, "From stimulus control to self-control: Toward an integrative understanding of the processes underlying willpower", in R. R. Hassin, K. N. Ochsner, & Y. Trope (Eds.), *Self control in society, mind, and brain*, Oxford University Press.
- Meichenbaum, D., 1985, *Stress Inoculation Training*, New York, Pergamon Press.
- Mezo, P. G. and E. M. Heiby, 2004, "A Comparison of Four Measures of Seelf-Control Skills", *Cognitive Therapy*, V. 6, N. 2.
- Mischel, W., Shoda, Y., & Peake, P. K., 1988, "The nature of adolescent competencies predicted by preschool delay of gratification", *Journal of Personality and Social Psychology*, N. 54, p. 687–696.
- Mischel, W., & Ayduk, O, 2004, "Willpower in a cognitive-affective processing system: The dynamics of delay of gratification", In: R. F. Baumeister & K. D. Vohs (Eds.), *Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications*, (pp. 99–129), The Guilford Press.
- Niemiec, C. P., Ryan, R. M., & Deci, E. L., 2010, "Self-determination theory and the relation of autonomy to self-regulatory processes and personality development", in R. H. Hoyle (Ed.), *Handbook of personality and self-regulation*, Wiley-Blackwell.
- Pierce, W. D., & Cheney, C. D., 2004, *Behavior Analysis & Learning*, 3rd Ed, Mahway, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates.
- Sasson, R., 2009, *Willpower and Self-Discipline*, Copyright from www.successconsciousness.com.
- Vohs, K. D., & Baumeister, R. F., 2004, "Understanding selfregulation", in R. F. Baumeister & K. D. Vohs (Eds.), *Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications*, New York, NY, Guilford.
- Weir, Kirsten, 2012, *What You Need to Know about Willpower: The Psychological Science of Self-Control*. Copyright © American Psychological Association.
- Wertenbroch Klaus, Vosgerau Joachim and Bruyneel Sabrina, 2008, "Free Will, Temptation, and Self-Control: We must believe in free will, we have no choice", *Journal of Consumer Psychology*, <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2007.10.006>.
- www.merriam-webster.com/dictionary
- www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english
- www.ldoceonline.com/dictionary